

LONGITUDINALNO KVALITATIVNO ISTRAŽIVANJE U PRAKSI: PREDNOSTI, DILEME I REŠENJA²

Longitudinal Qualitative Research in Practice: Advantages, Problems and Solutions

APSTRAKT: *Predmet diskusije u tekstu su neka od najznačajnijih pitanja koja se tiču prednosti, problema i dilema vezanih za longitudinalna kvalitativna istraživanja. Nakon početnog predstavljanja osnovnih odlika i specifičnosti metoda, razmatraju se dileme i rešenja koji se tiču tri tematske oblasti: razvijanja istraživanja, njegovog sprovođenja, potom analize i interpretacije nalaza. U raspravi se referira na savremenu metodološku literaturu, kao i na vlastitu istraživačku praksu u sprovođenja longitudinalnog kvalitativnog istraživanja kroz četiri talasa od 1993. do 2014. godine. Posebno se izdvajaju pitanja fleksibilnosti nacрта istraživanja, adaptacije teorijskog okvira i interpretacije, etike istraživanja i refleksivnosti ispitanika i istraživača, praćenja i interpretacije promene u okviru pristupa socijalne biografije. U zaključnoj diskusiji se sumiraju saznajne i metodološke prednosti longitudinalnog kvalitativnog istraživanja za pristup socijalne biografije, kao što su kontekstualizacija i biografizacija nalaza, ali i njegova ograničenja i mogućnosti njihovog prevazilaženja, na osnovu istraživačkog iskustva autorke.*

KLJUČNE REČI: *longitudinalno kvalitativno istraživanje; refleksivnost u istraživanju; interpretacija promene; socijalna biografija; kontekstualizacija; biografizacija.*

ABSTRACT: *The paper deals with several most significant issues concerning advantages and problems of applying longitudinal qualitative research in practice. Following the introductory part that presents basic features and particularities of longitudinal qualitative research, there are three sections presenting research*

1 stomanov@f.bg.ac.rs

2 Članak je rezultat rada na projektu „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri” Instituta za sociološka istraživanja, Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, koji se realizuje uz finansijsku podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (evidencioni broj 179035).

dilemmas and solutions related to research design, research implementation, and analysis and interpretation of findings. Discussion refers to recent methodological literature, as well as the author's own research practice of doing longitudinal qualitative research in four waves from 1993 to 2014. The topics that are highlighted include: flexibility of research design, adaptation of concepts and interpretation to changes during the research, research ethics and respondents' and researcher's reflexivity, analyzing and interpreting change within social biography approach. The concluding discussion summarizes heuristic and methodological advantages of longitudinal qualitative research for social biography approach, such as contextualization and biographization of findings, but also its limits and possibilities of overcoming them based on the author's research experience.

KEY WORDS: *longitudinal qualitative research; reflexivity in research; interpretation of change; social biography; contextualization; biographization.*

Pojam longitudinalno istraživanje obično se povezuje sa dugotrajnim antropološkim proučavanjem neke zajednice, koje neretko traje tokom cele karijere istraživača, sa jedne strane, a sa druge strane, sa panel istraživanjima istih grupa ispitanika u određenim vremenskim intervalima, kakva su čuvene kvantitativne longitudinalne studije određenih kohorti (vidi mnoge navedene u: Elliot, Holland, Thomson, 2008). Neke odlike kvalitativnog pristupa mogu se naći u istraživanjima Čikaške škole kao što je čuvena studija „Poljski seljak u Evropi i Americi” Tomasa i Znanječkog (Thomasa and Znaniecki) u kojoj je primenjen metod životnih istorija, a posebno se izdvaja studija „Jack the Roller” gde je Kliford Šov (Shaw) longitudinalno pratio svog ispitanika – maloletnog delikventa, kroz studiju slučaja i životnu priču, primenjujući u istraživanju različite tehnike, kao što su intervju, dnevnik i posmatranje (navedeno prema Hermanowitz, 2013: 192). Najređe su kvalitativne longitudinalne studije u kojima istraživači „hodaju pored” pojedinaca i grupa tokom stvarnog vremena sadašnjosti (Corsaro, Molinari, 2000; McLeod, Thomson, 2009), ali u novije vreme možemo da svedočimo o ekspanziji ovog tipa istraživanja³.

Prva odlika koja se povezuje sa longitudinalnim kvalitativnim istraživanjem (odavde LKI) jeste dužina njegovog trajanja: ono „duugo traje” (Saldana, 2003: 3). Međutim, nije samo dugo vremensko trajanje terenskog istraživanja, kao kod etnografskih, dovoljan uslov da bi ono bilo i longitudinalno, kao ni povratak na terensko istraživanje na istoj populaciji ili ponovno intervjuisanje. Ono što predstavlja specifično obeležje LKI je promišljeno uključivanje vremenske dimenzije u istraživački proces i postavljanje promene u centar analitičke pažnje (Thomson, Plumridge, Holland, 2003: 185). Trajanje, vreme i promena su tri

3 Videti na primer dva tematska broja *International Journal of Social Research Methodology* – broj 3 iz 2003. i broj 3 iz 2015. godine, projekat Timescapes <http://www.timescapes.leeds.ac.uk/>, Neale, Hanwood, Holland, 2012. i druge.

bazična principa LKI. Vreme i promena su kulturni konstrukti, ali i individualno i subjektivno interpretirani konstrukti, koji pred istraživača postavljaju pitanja: Šta je promena koju pratim i tumačim? Da li istraživač na početku određuje dimenzije i pokazatelje preko kojih prati promene ili beleži subjektivno tumačenje ispitanika? Pošto je moje longitudinalno istraživanje specifično po svom predmetu i fokusu, o čemu će biti reči kasnije, sklona sam da se opredelim za fleksibilno određenje promene koje nastaje u procesu istraživanja, a njeno tumačenje je određeno perspektivom samog ispitanika/ce.

Pored očigledne razlike u tehnikama istraživanja, naglasak na procesualnosti je bitna distinkcija u odnosu na kvantitativna longitudinalna istraživanja. U LKI se tumačenje bavi više procesom „od – preko” nego „od – do”, jer su važnije promene koje su se dešavale između dve referentne tačke vremena nego rezultat u jednoj od njih (Saldana, 2003: 8). Da bi podvukle razliku između kvantitativnih i kvalitativnih longitudinalnih istraživanja i naglasile prednosti potonjih, Bren Nial i Dženifer Floverdju koriste metaforu iz kinematografije – tvrdeći da kvantitativna proizvode serije fotografija – trenutaka zamrznutih u vremenu „o društvenom životu posmatranom iz ptičje perspektive, koja ima panoramsku širinu, ali joj nedostaju detalji”, dok LKI porede sa filmom koji se zasniva na kadrovima stvarnog života snimljenim iz blizine, sa fokusom na zapletima, individualnim pričama, prekretnicama i značenjima koja su ponekad skrivena od pogleda (Neale, Flowerdew, 2003: 192).

Polazeći od navedenih opštih obeležja LKI, namera mi je da u ovom radu prikazem neka pitanja iz metodološke literature koja se tiču prednosti, problema i dilema vezanih za metod, pri tom referirajući na vlastitu istraživačku praksu u okvirima tri tematske oblasti, koje se odnose na razvijanje istraživanja, njegovo sprovođenje, a potom analizu i interpretaciju nalaza. U zaključnom delu ću sumirati i prodiskutovati saznajne i metodološke prednosti i ograničenja LKI na osnovu ličnog istraživačkog iskustva.

Razvijanje nacrtu istraživanja

Moje istraživanje nije početno zamišljeno kao longitudinalno, već se, kao i u slučaju nekih drugih istraživanja (npr. Thomson, Holland, 2003; Gordon, Lanhelma, 2003), longitudinalni nacrt razvijao tokom vremena. Predmet proučavanja u mojoj doktorskoj disertaciji bio je uticaj porodičnog habitusa na svakodnevni život dece u radničkoj porodici, a istraživanu populaciju činile su radničke i porodice stručnjaka koje su imale decu predškolskog uzrasta od 4 do 7 godina u dva beogradska naselja koja su izabrana zbog svojih kontrastnih odlika (vidi u Tomanović-Mihajlović, 1997; Tomanović, 2010). Subjekti istraživanja birani su preko dokumentacije domova zdravlja u dve opštine, uzimajući u obzir zanimanje roditelja. Istraživanje je obavljeno preko standardizovanog razgovora sa roditeljima (vidi *Tabelu 1* dole) i polu-strukturisanih dubinskih intervju sa roditeljima i sa decom u 12 radničkih porodica koje su izabrane za studije slučaja tokom 1993/94. godine. U prvom istraživanju je uključivanje kvalitativnog metoda, nakon ankete malog obima, imalo za cilj da obezbedi perspektive više

aktera – i roditelja i dece, kao osnov za razumevanje i tumačenje osnovnog predmeta istraživanja – svakodnevice deteta i njegove porodice (Tomanović-Mihajlović, 1997; Tomanović, 2010). Porodice šest devojčica i šest dečaka starih 6 i 7 godina izabrane su prigodno – s obzirom na uzrast dece i zainteresovanost ispitanika za intervjuisanje.

Društveni kontekst u kome su se tokom devedesetih godina događale velike promene sa značajnim posledicama na svakodnevni život porodica, provocirao je moje razmišljanje o praćenju uticaja promenljivog strukturalnog konteksta na biografije dece (Tomanović, 2003). Da bih pratila dinamiku među-uticaja individualnih, grupnih i strukturalnih i institucionalnih promena (Walker, Leisering, 1998), donela sam odluku da sprovedem longitudinalno kvalitativno istraživanje koje bi pratilo jednu generaciju dece u četiri istraživačka talasa: od predškolskog uzrasta do polovine njihovih dvadesetih godina.

Učestalost sprovođenja LKI u intervalima od sedam godina⁴ određena je izborom trenutka za sprovođenje drugog talasa. Naime, uzrast dece od 11 do 14 godina izabran je za drugi talas s obzirom da se rana adolescencija smatra kritičnom fazom u razvoju kognitivnih i socijalnih kompetencija, a deca ovog uzrasta su pre prelaska u srednje škole još uvek vezana za primarna okruženja, pa i porodicu i susedstvo. Tako je određen interval između talasa istraživanja, koji se kasnije ponavljao. Drugi talas, sproveden 2000. godine, uključio je 21 porodicu sa decom iz oba društvena sloja koje su učestvovala u prvom istraživanju. Planirano je da uzorak obuhvati po 12 porodica iz oba naselja (uzorka): radničke porodice koje su intervjuisane u prvom talasu, kao i isti broj porodica stručnjaka iz centralnogradske opštine. Uzorak porodica i dece za praćenje nije nastao teorijskim uzorkovanjem do zasićenja slučaja (Glaser, Strauss, 2007), već je stvoren kao prigodan i time nereprezentativan uzorak (Gobo, 2004). Pošto su porodice dve devojčice (po jedna iz oba uzorka) emigrirale, a porodica jedne devojčice iz centralnogradske opštine nije bila voljna da nastavi istraživanje, suočila sam se sa problemom osipanja uzorka koji je karakterističan za longitudinalne studije (Hermanowitz, 2013: 202). Treći talas LKI 2007. godine je obuhvatao studije slučaja istih porodica kada su deca bila uzrasta između 17 i 21 godine (Tomanović, 2010), s tim što se porodica još jedne devojčice odselila nakon razvoda, tako da su devojke postale podzastupljene u uzorku – ostalo ih 7 naspram 13 mladića. Kvalitativni podaci za studije slučaja prikupljeni su preko polu-strukturisanih intervju sa roditeljima (u paru, kada je to bilo moguće) i sa detetom, sprovedenih odvojeno, kao i putem posmatranja. Tokom poslednjeg, četvrtog talasa istraživanja 2014. godine, intervjuisala sam samo mlade osobe koje su tada imale između 24 i 28 godina a ne i njihove roditelje. Do dvojice mladića iz radničkih porodica nisam uspela da dođem, jer se jedan odselio a drugi je u periodu istraživanja radio u inostranstvu, tako da

4 Prema dinamici izvođenja, moje istraživanje može da podseća na čuveni dokumentarni program BBC „7Up” koji u sedmogodišnjim intervalima prati, počevši od njihove sedme godine, odrastanje četrnaestoro dece rođene 1956. godine u Velikoj Britaniji ([https://en.wikipedia.org/wiki/Up_\(film_series\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Up_(film_series))); McLeod, Thomson, 2009: 59; Hermanowitz, 2013). U trenutku kada sam koncipirala LKI, meni, međutim, pomenuti program nije bio poznat, pa nisam mogla da se ugledam na njega.

je u poslednjim intervjuima učestvovalo 11 mladića (4 iz radničkih porodica) i 7 devojaka (4 iz radničkih porodica). Tokom svih talasa LKI su intervjui – 24 u prvom, 42 u drugom, 40 u trećem i 18 u poslednjem, snimani uz pristanak ispitanika i potom doslovce transkribovani. *Tabela 1* sumira način sprovođenja LKI u četiri istraživačka talasa.

Tabela 1: Sprovođenje longitudinalnog kvalitativnog istraživanja

Vreme/ godina	Subjekti	Metod	Mesto i broj intervjuja	
1993/1994.	Porodice sa decom uzrasta 4 do 7 godina	Standardizovan intervju sa roditeljima	Radničko naselje 100	Centralna gradska opština 32
		Intervjui sa roditeljima i sa detetom	Radničko naselje 24	
2000.	Porodice sa decom uzrasta 11 do 14	Intervjui sa roditeljima i sa detetom	Radničko naselje 22	Centralna gradska opština 20
2007.	Porodice sa decom uzrasta 17 do 21 godina	Intervjui sa roditeljima i sa mladom osobom	Radničko naselje 20	Centralna gradska opština 20
2014.	Mladi uzrasta 24 do 28 godina	Intervjui sa mladom osobom	Radničko naselje 8	Centralna gradska opština 10

Kao „otvorenija” i „fleksibilnija” (Huberman, Miles 1998: 185), kvalitativna metodologija podrazumeva *elastičnost pristupa*, što uključuje i da istraživač prilagođava metodologiju istraživačkoj situaciji – kontekstualizacijom analitičkih okvira, metodoloških principa i pravila (Seale *et al.* 2004: 7). Fleksibilnost u pristupu dobija poseban značaj kada je istraživanje fokusirano na promenu kao što je LKI (Saldana, 2003). U slučaju mog LKI, fleksibilnost se ogledala u „tekućem nacrtu”, koji nije ni planiran ni slučajan, već razvijan uporedo sa procesom sprovođenja samog istraživanja. Kako se LKI razvijalo, odvijala se kontekstualizacija analitičkog okvira – sa odrastanjem ispitanika i uvođenjem dimenzije promene, fokus se pomera sa stanja na proces, pa se predmet istraživanja menja od habitusa porodice i svakodnevnog života deteta (Tomanović, 2004) na proučavanje socijalnih biografija dece/mladih. Uporedo sa razvijanjem LKI, razvijala sam i teorijski okvir, koji se oblikovao kao pristup socijalne biografije. On postulira da pojedinac oblikuje vlastitu biografiju kao socijalnu biografiju, u odnosu na društveni kontekst – njegova strukturalna obeležja (omogućavajuća i/ili ograničavajuća), raspoložive resurse, kao i na vlastitu dejstvenost i strategije i identitet (Tomanović, 2010; 2012).

Sprovođenje istraživanja

Teme koje ću otvoriti u ovom delu odnose se na održanje kontinuiteta predmeta istraživanja, održavanje kontakata i odnos sa ispitanicima, kao i etička pitanja i refleksivnost istraživača u longitudinalnom kvalitativnom istraživanju.

Jedan od izazova za LKI predstavlja ostvarenje poredivosti nalaza u vremenskoj dimenziji i promenljivim kontekstima istraživanja koji mogu da izmene i njegovu perspektivu (McLeod, 2003). Istraživači se stoga opredeljuju za određenu standardizaciju istraživanja, koja pored stalnog tima istraživača i istih ispitanika podrazumeva i određeni broj tema koje se ponavljaju u svakom talasu (McLeod, Yates, 2006). Ovakav nacrt, koji se zasniva na kontekstualizaciji u odnosu na okolnosti istraživanja, podrazumeva da se ponavljaju i dijahronijski poredi teme, a ne identična pitanja (Hermanowitz, 2013: 198). Kontinuitet tema obezbeđuje postepen razvoj interpretacija, a akumulirani odgovori, koji mogu biti i u suprotnosti jedni sa drugim, grade sliku „orijentacija i verovanja tokom različitih vremena, uzrasta i stanja” (McLeod, Yates, 2006: 43). Na taj način se obezbeđuje i zadovoljenje principa praćenja procesualnosti promena (Saldana, 2003), što ima poseban značaj ako je u osnovi LKI biografski pristup, kao u slučaju mog istraživanja. Princip održanja kontinuiteta istraživanja ostvarila sam tako što su centralne teme intervjua ponavljane u svakom talasu: obrazovanje, materijalna situacija, rad, stanovanje, emotivni odnosi, dokolica, društveni odnosi i mreže, porodični odnosi. U poslednja dva talasa, u intervju sa mladom osobom dodat je „pogled u budućnost” kroz tzv. nacrt ili skicu („lifeline”⁵), što je istraživačka tehnika u kojoj se od ispitanika traži da sebe zamisle u različitim aspektima svog života u budućnosti i služi kao pomoćno sredstvo u delu intervjua koji teži da otkrije akterovu „zamišljenu odraslost” (Thomson, Holland, 2002; Thomson *et al.* 2004). Mlade osobe – moje ispitanike pitala sam da zamisle sebe u četiri domena njihovih života: stanovanje, obrazovanje (školovanje), rad i lični odnosi u dobima od 25, 30 i 35 godina.

Opređenje za pristup socijalne biografije sa ciljem njene rekonstrukcije odredilo je specifičnost u primeni LKI. Intervjui su u poslednja tri talasa istraživanja obuhvatali rekonstrukciju biografskih sekvenci sedmogodišnjih perioda u životu deteta/mlade osobe kroz pomenute teme, pa se može reći da je primenjen pristup „biografije unazad” (Henderson *et al.* 2007). Intervjui obuhvataju i teme kojima se rekonstruiše prošlost, potom teme u okviru kojih ispitanik/ca daje opis i tumačenje sadašnjeg trenutka, kao i teme kojima se teži razumeti ispitanikovo/čino anticipiranje vlastitog života u budućnosti. Povezivanje retrospektivnog, aktuelnog i prospektivnog kroz metod intervjua omogućava rekonstrukciju i interpretaciju procesualnosti u biografijama mladih osoba. Time se izbegava rizik da se longitudinalno istraživanje pretvori u seriju preseka sadašnjice u različitim vremenskim tačkama, o čemu će više reći biti kasnije.

Održavanje kontakata sa ispitanicima u LKI, čime se sprečava osipanje uzorka, otvara pitanja odnosa između ispitanika i istraživača, kao i stepena uključenosti istraživača u živote ispitanika koje proučava, koja su povezana sa problemima etike istraživanja i refleksivnosti istraživača. Etička pitanja se uglavnom odnose na poštovanje tri osnovna principa u istraživanju: saglasnosti,

5 Adekvatniji termin bio bi „life timeline”, budući da se „timelining” koristi u različitim tipovima kvalitativnih istraživanja kao pomoćni metod, posebno u podsticanju narativa o prošlosti (Sheridan, Chamberlain, Dupuis, 2011: 554) ili, kao u ovom slučaju, o budućnosti.

anonimnosti i poverljivosti. Za razliku od formalnih procedura dobijanja saglasnosti od etičkih komiteta, kao i etičkih kodeksa ukoliko se istraživanje sprovodi u nekoj organizaciji, „etika u praksi” – etička pitanja koja se otvaraju tokom sprovođenja istraživanja, povezana je sa refleksivnošću istraživača (Guillemin, Gillam, 2004). Refleksivnost istraživača predstavlja kritičko promišljanje i znanja koje se generiše istraživanjem, kao i načina na koji se do tog znanja došlo (Ibid. 272). Praksa istraživanja podrazumeva da istraživač mora u hodiu da rešava etička pitanja kao što su na primer koliko da insistira na opisu delikatnih situacija ili bolnih tema, kao i da li da daje savet i pomoć u takvim situacijama. Refleksivnost istraživača u tim slučajevima javlja se kao resurs za rešavanje etičkih dilema (Ibid. 276), odnosno oruđe za ostvarivanje etičke svesnosti (Warin, 2011: 806), što sam spoznala i iz vlastitog istraživačkog iskustva, kao što će se videti iz daljeg teksta.

U odnosu na dominantne paradigme – emocionalističku, postmodernističku i naturalističku (Ryen, 2004: 244), opredelila sam se za potonju, jer mi je cilj bio da dobijem vernu reprezentaciju akterove verzije stvarnosti. U prethodnoj studiji sam odnos sa ispitanicima odredila kao „distanciranu zainteresovanost”, što podrazumeva zadržavanje pozicije „kućnog prijatelja koji retko navraća” koja mi je od strane njih pripisana, odnosno ljubazno odbijanje poziva na porodična slavlja i poziva za posete (Tomanović, 2010: 47). Održavanje društvene distance postaje problem u vreme internet komunikacija. Nakon poslednjeg intervjua nisam odbila poziv dve ispitanice da se povežemo preko platformi društvenih mreža, ali se trudim da komunikaciju svedem na minimum, kako bih izbegla da uvid u njihove živote, kako ih virtuelno prikazuju, utiče na moje analize i tumačenja.

Sledeći naturalističku paradigmu u kvalitativnom pristupu, u svim talasima istraživanja trudila sam se da tokom intervjua smanjim mogućnost mog uticaja na ispitanike, time što sam izbegavala da odgovaram na pitanja o vlastitom iskustvu, da na zahteve roditelja i dece dajem svoja mišljenja o određenim pitanjima i da dajem savete (Tomanović, 2010). Moje istraživanje potvrđuje zaključak da biografsko istraživanje uključuje neku vrstu emocionalnog rada (Hubbard, Backett-Milburn, Kemmer, 2001), koji podrazumeva napor da se stvori odnos empatije sa ispitanicima da slobodno i uz ispoljavanje osećanja iskažu svoja lična iskustva jer su ona istraživaču značajna, dok se istovremeno vlastite emocije, koje se mogu javiti kao reakcija na ispitanikove, moraju držati pod kontrolom da ne bi uticale na kvalitet istraživanja (Holland, 2007). U prethodnoj studiji sam opisala neke od emocijama bremenitih situacija u intervjuiima, koje su za mene predstavljale izazov u istraživanju (Tomanović, 2010: 48). Ponekad je teško završiti intervjui, mada su sve zamišljene teme iscrpljene, jer ispitanicima prija pažnja koju dobijaju tokom razgovora (Caetano, 2015), a značajni su za uvide i razgovori koji se dešavaju kada se isključi diktafon. Moja istraživačka pozicija žene stručnjaka koja je sličnog godišta kao njihovi roditelji stvorila mi je poseban autoritet, zbog čega su me dvoje mladih, koji su u vreme poslednjeg talasa istraživanja proživljavali lične krize, nakon intervjua zamolili za mišljenje i savet šta da rade. U ova dva slučaja sam osećala potrebu da im dam podršku za dejstvenost u odnosu na buduće planove i odluke koje su tokom intervjua iskazali, kao i da ukažem gde mogu dobiti stručnu pomoć ukoliko osete potrebu za njom.

Svaka istraživačka situacija predstavlja intervenciju u živote ispitanika, a LKI, posebno kada se bavi biografijama, može imati značajan uticaj na neke životne izbore i odluke. Tako se jedna moja ispitanica nakon intervjua u trećem talasu interesovala za studije sociologije, budući da je bila u jednoj od životnih faza koje se određuju kao „produženi trenuci” (‘extended moments’), a često su povezane sa prelazima iz jednog obrazovnog ciklusa u drugi i predstavljaju izazov za dejstvenost aktera (Jeffrey, 2012: 246). Prema njenom poslednjem intervjuu, naš razgovor je uticao da promisli ideju i donese odluku da upiše studije sociologije, kojima je bila zadovoljna i koje je kasnije uspešno završila. Specifičnost dvostruke uloge, nastavnice i istraživačice, u kojoj sam se našla kada je ispitanica u završnoj godini studija pohađala nastavu na kursovima koje predajem, inicirala je moju refleksivnost u dva pravca. Jedan je bio zaštita njene anonimnosti i poverljivosti nalaza intervjua, o čemu smo se dogovorile u jednom razgovoru na početku završne godine studija. Drugi je bio osveščivanje da moja dvostruka pozicija može imati uticaja na vođenje poslednjeg intervjua, kao i tumačenje narativa iz njega. Tokom poslednjeg intervjua, ispitanica (tada apsolventkinja) i ja smo se svesno vratile u poziciju istraživačica – ispitanica (uz dogovor sam prestala da joj persiram, na primer) i trudile se da zanemarimo druge uloge.

Istraživačeva samorefleksivnost koja je vrlo bitna za sva kvalitativna istraživanja, dobija poseban značaj kada se sprovodi LKI. Sa jedne strane, što se duže istraživač bavi istraživanjima, veća je mogućnost da njegovi stavovi, vrednosti i pogledi na život budu u suprotnosti sa onim što vidi i čuje (Saldana, 2003: 29). Osveščivanje ovog problema važno je i tokom vođenja intervjua i tokom analize i tumačenja iskaza ispitanika. U svim intervjuiima sam posebno vodila računa da se moja mišljenja i očekivanja, koja su se neminovno formirala tokom godina istraživanja, ne prepoznaju bilo u verbalnoj ili neverbalnoj komunikaciji. Druga opasnost je zavodljivost osećaja da „poznajemo” svoje ispitanike, jer sa njima dugo radimo istraživanje. Uprkos longitudinalnom uvidu u živote ispitanika, moramo biti svesni da se suštinski bavimo narativima o životu („ispričanim životima”, o čemu će više reći bitni kasnije), da nikada nećemo znati koliko je ispitanik/ca zaista otkrio/la, pa da se stoga moramo čuvati pretpostavke da „sve” znamo o njima i na osnovu toga učitavamo značenja u materijal koji analiziramo i tumačimo (Saldana, 2003: 29).

Iako sprovodim istraživanje u dve mnogoljudne opštine u gradu sa preko milion stanovnika, postoji mogućnost da se ukrštanjem više obeležja iz nalaza i događaja opisanih u narativima razotkrije identitet ispitanika⁶. Zarad zaštite anonimnosti ispitanika i poverljivosti nalaza istraživanja, odlučila sam da više ne koristim imena naselja, kao i da izmenim neke detalje, kao što su zanimanja roditelja, neke aktivnosti i delatnosti preko kojih se roditelja i deca mogu prepoznati, geografski toponimi i slično. Stepen poverenja ispitanika prema

6 Što se i dogodilo jednom prilikom kada je moja studentkinja nakon iščitavanja studije slučaja prepoznala svoju blisku drugaricu, jer sam je opisala „tako dobro, da ni ja ne bih bolje”. Ime mi je, naravno, saopštila u poverenju, uz opasku da nije znala da je njena drugarica ikada učestvovala u takvom istraživanju.

meni kao istraživaču, koji sam zabeležila u prethodnoj studiji (Tomanović, 2010: 49), ponovio se i u poslednjem talasu. Mladi ispitanici iskazali su i veće interesovanje za celo istraživanje nego ranije – neki od njih su tražili da pročitaju studiju objavljenu nakon tri talasa 2010. godine, kao i transkripte nekih svojih ranijih intervjua.

Analiza i interpretacija kvalitativnih longitudinalnih podataka

U ovom delu teksta ću se baviti specifičnostima analize kvalitativnih podataka u mojoj longitudinalnoj studiji, kao i pitanjima vezanim za interpretaciju nalaza: načinom korišćenja teorijsko-konceptualnog okvira, problemima tumačenja promene iz perspektive istraživača i ispitanika, kao i refleksivnošću potonjih.

U analizi kvalitativnih podataka iz longitudinalne perspektive koristila sam stalni uporedni metod (Boeije, 2002; Charmaz, 2006), zasnovan na retrospektivnim i prospektivnim iskazima ispitanika, da bi se identifikovale značajne teme u njihovim biografijama. Komparacija je sprovedena dvostruko: sinhronijski – horizontalno, uporednom analizom tema između intervjua ispitanika u istom talasu istraživanja, kao i dijahronijski – vertikalno, poređenjem identifikovane su teme unutar jedne biografije u vremenskoj perspektivi. Horizontalni i vertikalni pristup korišćeni su komplementarno u svakoj fazi, što je ključno za analizu kvalitativnih longitudinalnih podataka (Thomson, 2007). Horizontalno i longitudinalno poređenje otkriva koje su teme, na primer: obrazovanje, porodica, emocionalni odnosi i intimnost, prijateljstvo, rad, dokolica i sl. centralne unutar pojedinačne biografije, a njihova interpretacija se postiže u longitudinalnoj perspektivi.

Retrospektivnim i prospektivnim pristupom narativi ispitanika i moje analize rekonstruišu prošlost, povezuju je sa sadašnjim trenutkom i zamišljenom budućnošću. Na taj način je izbegnuto da se LKI bavi samo preseccima (snimcima) – slikom stanja u trenutku istraživanja, što je zamerka koja se pojavljuje u kritičkim osvrtima na LKI (Stanley, 2007, navedeno prema: McLeod, Thomson, 2009: 61), već se povezivanjem prošlosti, sadašnjosti i budućnosti oblikuje „filmska priča” o životu mlade osobe.

Za analizu i interpretaciju narativa ispitanika koristila sam tzv. „adaptivni pristup” upotrebe teorije u istraživanju (Layder, 1998). U ovom pristupu, koji predstavlja srednje rešenje između formalnog i supstantivnog pristupa, koncepti proizašli iz teorijskog stanovišta koriste se kao „pomagala za orijentisanje” (‘orienting devices’) – preliminarni načini za sređivanje i oblikovanje velike količine podataka. Ne favorizuje se ni rigidno proveravanje koncepata na empirijskom materijalu, niti se prioritet daje podacima, kao u pristupu zasnovane teorije (grounded theory), već se teorijski koncepti koriste i kombinuju dok ispoljavaju eksploratorni potencijal za tumačenje podataka. Korišćenje *adaptivne teorije* dozvoljava istraživaču više slobode i fleksibilnosti, kao i mogućnost da uključi različite teorijske ideje u različite aspekte istraživanja, te tako tumačenje biva „zasnovano” ne samo na podacima, već i na prethodnim teorijskim konceptima (Dickson-Swift, 2014).

Osnovni eksploratorni i interpretativni okvir moje studije posmatra oblikovanje socijalne biografije kao proces promišljenog upravljanja životom (reflexive life management), koje nastaje u međudejstvu struktura, dejstvenosti, refleksivnosti i identiteta u vremenu. Nakon sprovedene longitudinalne uporedne analize sa ciljem da se otkriju centralne teme oko kojih se tokom vremena oblikuje socijalna biografija ispitanika/ce, njihovu interpretaciju sprovodim u skladu sa istraživačkim okvirom – kroz matricu teorijskih koncepata (Seale, 2004) koji se odnose na navedene dimenzije procesa, a koji dolaze iz različitih teorijskih pristupa.

Kao što je ranije rečeno, centralno pitanje LKI je šta se menja tokom vremena. Moje primarno istraživačko pitanje je rekonstrukcija socijalne biografije, pa shodno tome nije naglasak samo na promenama već i na kontinuitetima – stalnostima i njihovom preplitanju u oblikovanju socijalne biografije. Dinamičko međudejstvo kontinuiteta i promene koje prikazuje LKI na zanimljiv način opisuje metafora „magične table za pisanje” prevučene voskom, pozajmljena od Frojda (‘magic writing pad’): neki sadržaji se brišu iz sećanja ali njihovi tragovi ostaju donekle vidljivi ispod novih crteža koje donosi biografija, i mogu se otkriti „odgovarajućim osvetljavanjem” (Bjerrum Nielsen, 1996: 7). Tumačenje promena i kontinuiteta različitih aspekata (npr. dejstvenosti) u socijalnim biografijama sprovodim njihovom kontekstualizacijom u širi društveni kontekst i njegove promene i kontekstualizacijom putem „biografizacije” uklapanja u specifične faze i kontekste unutar biografije ispitanika/ce (Tomanović, 2019).

Pristup koji teži da rekonstruiše socijalne biografije kao lične istorije, preko narativa kojima ispitanici opisuju događaje kako su se odvijali u određenim vremenskim periodima, otvara pitanje o „objektivnosti” slike koja je u intervjuima prikazana. Narativi su „ispričani životi” (‘lives told’), što znači da ispitanici sami biraju događaje iz „življenih života” (‘lives lived’) koje će da otkriju, a pretpostavljam i da sakriju. U biografskim intervjuima, ispitanici prave selekciju onoga što će o sebi otkriti na osnovu onoga čega se sećaju, onoga što smatraju najznačajnijim za datu temu i slike o sebi koju žele da predstavje u datom kontekstu (Caetano, 2015: 230). Ovo predstavlja ograničenje metoda LKI, koje je zajedničko i pristupima usmenih i ličnih istorija i biografskom metodu, jer se postavlja pitanje šta je zaboravljeno i zašto. Neki istraživači, kao npr. Tom Vengraf u svom čuvenom metodu *Biographical Narrative Interpretative Method* (BNIM, Wengraf, 2001), insistiraju na distinkciji između „ispričanih” i „življenih života” i analiziraju ih odvojeno. Većina savremenih istraživača koji primenjuju ove pristupe, međutim, odbacuju objektivističko gledište na intervju kao sredstvo kojim se otkriva cela i istinita priča, već narative tumače kao refleksije individualnog i društvenog vremena, poklanjajući pažnju i onome što nije izrečeno, kao i odnosu svesnog i nesvesnog pamćenja (McLeod, Thomson, 2009: 41).

Narativi u različitim fazama LKI koji se pojavljuju kao delovi „ispričanih života”, upravo omogućavaju istraživaču da otkrije subjektivna značenja koja događajima – „življenom životu”, pripisuju subjekti istraživanja, kao i važna pitanja iz perspektive ispitanika/ce, odnosno ono što im je „biografski značajno”

(Thomson, Holland, 2015: 728). Da bi označili bitne događaje u biografijama, neki istraživači koriste koncept „kritičnih trenutaka” (Thomson *et al.* 2002) koji predstavlja operacionalizaciju Gidensovog koncepta „sudbonosnih trenutaka” (‘fateful moments’): „vremena kada se događaji sakupe na takav način da pojedinca postave na raskršće egzistencije ili kada osoba dobije informaciju koja ima sudbinske posledice” (Giddens, 1991: 113). Ključno obeležje „sudbonosnog trenutka” je njegova povezanost sa dejstvenošću – nakon promišljanja pojedinac preuzima kontrolu, pravi izbore sa svesnom procenom promena u stilu života koje će promeniti „refleksivni projekat identiteta” (Ibid. 143). Neki od „kritičnih trenutaka” koji mogu biti „prekretnice” povezani su sa porodičnim krizama (razvod, bolest ili smrt roditelja, na primer), dok su drugi povezani sa značajnim aspektima ispitanikove biografije (lični odnosi, obrazovanje, rad i slično). Kod upotrebe koncepta kritičnih trenutaka u analizi i interpretaciji otvara se nekoliko pitanja. Jedno od značajnih pitanja je da li događaje prepoznaje kao značajne ispitanik/ca, ili ih tako identifikuje istraživač u interpretaciji nalaza? Ispitanik/ca i istraživač se mogu slagati ili razmimoilaziti oko određenja nekog događaja kao ključnog (Holland, Thomson, 2009: 455). U poslednjem intervjuu pitala sam ispitanike da za svaku oblast koju su rekonstruisali u sedmogodišnjem periodu pokušaju da identifikuju ključni događaj i protumače zašto je baš taj događaj bio značajan. Ova samopercepcija i njihova definicija bile su jedan od izvora za tumačenje značaja pojedinih događaja i značenja koja im se pripisuju.

Pored toga, postavlja se pitanje da li se događaj koji se prikazuje kao „kritični” u nekom intervjuu stvarno kasnije pokazuje kao „prekretnica” u nečijem životu? (Plumridge, Thomson, 2003: 215). Nije uvek u pitanju trenutak, odnosno jedan događaj koji je ključni i predstavlja prekretnicu, već je najčešće u pitanju proces gde osoba dela u kontekstu novih okolnosti, kroz promišljanje i usmeravanje dejstvenosti (Thomson, Holland, 2015; Aaltonen, 2013). Za razumevanje potencijala za dejstvenost jednog događaja koji se identifikuje kao značajan (kritičan, sudbonosni) važno je njegovo uklapanje u kontekst – strukturalne aspekte situacije koji određuju resurse koji su na raspolaganju mladoj osobi, kao i njenu sposobnost (resourcefulness) da dela (Adkins 2005), kao i vreme – uklopljenost u biografiju osobe (Tomanović, 2019). Postoji takođe proces akumulacije i resursa i refleksivnosti koji može dovesti do spiralnog rasta ili opadanja dejstvenosti (Holland, Thomson, 2009: 458).

Narativi ispitanika o njihovim iskustvima i razmišljanjima takođe se mogu menjati tokom istraživanja i biti drugačije strukturisani kada su kontaktirani u drugoj fazi života (Caetano, 2015: 230). Analize u longitudinalnim studijama pokazuju da može postojati nekonzistentnost u proceni „kritičnih trenutaka” (Holland, Thomson, 2009). Neki intervjui u mojem LKI pokazuju različita tumačenja iskustva u različitim periodima, pa je tako jedna ispitanica u trećem intervjuu promišljanje koje je prethodilo odluci da napusti bavljenje glumom i ne opredeli se za te studije i profesiju prikazala kao dugotrajno i bolno, dok je u sledećem intervjuu tokom refleksije na taj period umanjivala intenzitet osećanja vezanih za donošenje odluke.

Poseban aspekt biografskih narativa koga istraživač mora biti svestan u njihovoj interpretaciji jeste da ljudi imaju vlastita gledišta, pojmove i značenja kojima tumače društveni kontekst u kome žive. Ova laička sociološka interpretacija deo je dvosmernog procesa uticaja saznanja o društvu: od laika ka istraživaču i obrnuto, koji Gidens opisuje kao „dvostruku hermeneutiku” i smatra da ga je neophodno prepoznati u analitičkom procesu istraživanja (Giddens, 1993). To podrazumeva dvostruku refleksivnost istraživača – prema sadržajima i konceptima inkorporiranim u promišljanja ispitanika i prema vlastitom sociološkom stanovištu i referentnom okviru prilikom tumačenja narativa ispitanika.

Jedna od bitnih prednosti LKI je što omogućava dinamičke perspektive ponovnog sagledavanja i tumačenja nekog događaja i od strane ispitanika i od strane istraživača (McLeod, 2003). *Post hoc* razumevanje događaja (hindsight) pomaže istraživaču da sagleda različite događaje u biografskoj perspektivi, a mladim ljudima da ponovo procene i ocene da li su neki događaji bili „kritični” u kontekstu njihovog iskustva (Holland, Thomson, 2009: 455). Ova dvostruka refleksivnost podrazumeva fokusiranje pažnje na promene u refleksivnosti ispitanika, kao i refleksivnost samog istraživača u odnosu na istraživački pristup i novi empirijski materijal, praćenje promena životnih situacija i ponovno tumačenje nalaza u svetlu tih promena.

Promišljanje ispitanika u odnosu na promene životnih situacija i okolnosti, kao i opažanje vlastite dejstvenosti i stepena kontrole koje imaju nad promenama menjali su se takođe tokom vremena sprovođenja mog LKI. Spremnost da u intervjuu otkriju svoju refleksivnost zavisi od ličnosti ispitanika – njihove otvorenosti, elokventnosti i iskrenosti. Pošto je nekoliko ispitanika nakon poslednjeg intervjua tražilo da pročita moju studiju, jedna ispitanica mi je naknadno iskazala tumačenje konteksta vlastitog odrastanja koje se razlikuje od moje interpretacije. Njeno opažanje je da je odrastala sa previše kontrole a ne u permisivnom okruženju, tako da je njeno ponašanje bilo vid pobune protiv majčine kontrole, a ne posledica njenog odsustva. Njeno tumačenje mi je ukazalo na novu perspektivu – sagledavanje značaja interpersonalne dinamike, posebno u odnosima između roditelja i dece, za oblikovanje socijalnih biografija mladih. Kao sociolozi, skloni smo da zanemarujemo značaj psiho-socijalne dinamike u porodici za razumevanje i tumačenje dejstvenosti, identiteta i subjektiviteta, kako klasnih tako i rodnih (Walkerdine, Lucey, Melody, 2001; Bjerrum Nielsen, 2017), a moje analize su pokazale da dinamika odnosa sa roditeljem istog ili suprotnog pola ima značajan uticaj na to kako osoba sebe vidi i ispoljava, kroz identitet, subjektivitet i dejstvenost (Tomanović, 2019).

U interpretaciji nalaza opredelila sam se za kombinaciju samopercepcije promena i samoodređenja značajnosti događaja od strane ispitanika i mog sagledavanja značaja opisanog događaja u kontekstu date sekvence biografije i naknadno u kontekstu cele životne priče. Ova „meta-analiza” narativa iz različitih talasa istraživanja otkriva i „biografski značaj onoga što nije eksplicitno iskazano i ispričano, ali se svejedno pojavljuje tokom vremena” (Thomson, Holland, 2015: 730).

Diskusija

Privilegija da mogu da sprovodim istraživanje duže od četvrt veka donela mi je uvide u saznanje i interpretativne prednosti i ograničenja longitudinalnog kvalitativnog metoda. Moji uvidi koji su ukratko izneseni u ovom tekstu poklapaju se sa zaključcima u savremenoj metodološkoj literaturi.

Posebna prednost longitudinalnog pristupa je mogućnost vraćanja na prethodni empirijski materijal i *post hoc* razumevanje događaja od strane istraživača i ispitanika. Tumačenje događaja ili biografskih sekvenci sprovodi se njihovom kontekstualizacijom, smeštanjem u društveni i biografski kontekst. Na taj način i situaciona ograničenja konteksta istraživanja postaju sastavni deo analize i interpretacije kvalitativnih podataka. Pored toga, LKI mi omogućava da sprovedem kontekstualizaciju nalaza putem njihove biografizacije – uklapanje u biografski kontekst u narativima i meta-narativima otkriva subjektivna značenja koja ispitanici pripisuju događajima stavljajući ih u odnos sa svojim identitetom koji se menja. Njihovi narativi su „ispričani životi” – stvarnost kao doživljeno iskustvo. Akumulacija narativa iz različitih faza LKI otkriva kontradikcije, neusaglašenosti, kao i teme koje traju i ponavljaju se. Ona takođe daje istraživaču mogućnost da sagleda iza „ispričanih života” i stekne uvid u „življen život”, mogućnosti koje su postojale ali se nisu ostvarile (Holland, Thomson, 2009: 453), kao i aspiracije, planovi, želje, maštanja od kojih se odustalo. To su saznanja koja su istraživaču značajna za interpretativnu rekonstrukciju socijalne biografije.

Kao iskustva drugih istraživača i moje istraživačko iskustvo je pokazalo da longitudinalna perspektiva sa naknadnim uvidima u događaje i procese omogućava preispitivanje primenljivosti teorijskih koncepata, kao što je na primer Gidensov „sudbonosni trenutak” i njegova operacionalizacija kroz koncept „kritičnog trenutka” (Holland, Thomson, 2009, Thomson, Holland, 2015). Odbacivanje i modifikacija, prvobitno u analizi i interpretaciji korišćenih koncepata (Tomanović, 2010), leži u osnovi adaptivnog pristupa odnosu teorije i istraživanja koji sam primenila.

Moje longitudinalno istraživanje je specifično po sedmogodišnjim periodima između faza istraživanja, što ima svoje prednosti i ograničenja kada je cilj proučavanja rekonstrukcija socijalnih biografija. Prednosti su u prethodnom tekstu detaljno iznesene – a sumarno se odnose na jednu celovitiju perspektivu na nečiju životnu priču. Najveće ograničenje ili nedostatak dugih vremenskih razmaka između talasa intervjuisanja su manje detaljni iskazi koji bi dali iznijansirani tumačenja značenja određenih situacija i odgovora mladih ljudi na te situacije. Kao što je rečeno, sama percepcija i tumačenja se menjaju tokom vremena, pa se neka značenja gube u sećanjima, što se samo delimično može kompenzovati tumačenjem kroz širu kontekstualizovanu sliku.

Jedna od teškoća proističe iz činjenice da je ovaj tip istraživanja u pravom smislu proces i to zahtevan, jer traži znatnu posvećenost i ispitanika i istraživača, od koga se očekuje da nalazi nove perspektive i tumačenja kako dolaze novi podaci. Istraživač mora da prilagođava svoje interpretacije promenama konteksta i značenja (McLeod, 2003).

Longitudinalno kvalitativno istraživanje je dragoceno za razumevanje složenih među-odnosa različitih aspekata i nijansi značenja u nečijoj životnoj priči. Ono omogućava dinamički pristup složenom međudejstvu struktura, dejstvenosti, refleksivnosti i identiteta (Nilsen, Brannen, 2002). Uklapanje vremenske dimenzije koja se fokusira na proces a ne na rezultat promene, kao i pristup rekonstrukcije biografskih sekvenci („biografija unazad”), omogućili su mi da kroz LKI steknem uvid u procese kao što su donošenje odluka, prilagođavanje, otpor i snalaženje, kao i u procese njihovog promišljanja i tumačenja u odnosu na vlastitu subjektivnost koji im prethode i/ili sleduju. Sve pomenuto ukazuje na značajne saznanje prednosti LKI u primeni na rekonstrukciju socijalne biografije kao promišljenog upravljanja životom.

Literatura

- Aaltonen, Sanna. 2013. ‘Trying to Push Things Through’: Forms and Bounds of Agency in Transitions of School-age Young People, *Journal of Youth Studies*, 16 (3): 375–390.
- Bjerrum Nielsen, Harriet. 1996. The Magic Writing Pad – On Gender and Identity, *Young: Journal of Nordic Youth Research*, 4 (3): 2 – 18.
- Bjerrum Nielsen, Harriet. 2017. *Feeling Gender: A Generational and Psychosocial Approach* (Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life), Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Boeije, Hennie. 2002. A Purposeful Approach to the Constant Comparative Method in the Analysis of Qualitative Interviews, *Quality & Quantity*, 36 (4): 391–409.
- Caetano, Ana. 2015. Personal reflexivity and biography: methodological challenges and strategies, *International Journal of Social Research Methodology*, 18 (2): 227–242.
- Charmaz, Kathy. 2006. *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis*. London: SAGE.
- Corsaro, William, Molinari, Luisa. 2000. Entering and observing children’s worlds: a reflection on longitudinal ethnography of early education in Italy, u: P. Christensen and A. James (ur.), *Research with Children: Perspectives and Practices*. London: SAGE, str. 179–200.
- Elliot, Jane, Holland, Janet, Thomson, Rachel. 2008. Longitudinal and panel studies, u: Alasuutari, P., Bickman, L., Brannen, J. (ur.) *The SAGE Handbook of Research Methods*, London: SAGE, str. 228 – 248.
- Giddens, Anthony. 1991. *Modernity and Self Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony. 1993. *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Gobo, Giampietro. 2004. Sampling, Representativeness and Generalizability, u: C. Seale et al. (ur.) *Qualitative Research Practice*, London, SAGE, str. 405 – 426.
- Gordon, Tula and Lahelma, Elina. 2003. From ethnography to life history: Tracing transitions of school students, *International Journal of Social Research Methodology*, 6 (3): 245–254.

- Henderson, Sheila, Holland, Janet, McGrellis, Sheena, Sharpe, Sue and Thomson, Rachel. 2007. *Inventing Adulthoods: A Biographical Approach to Youth Transitions*. London: SAGE.
- Hermanowicz, Joseph. 2013. „The Longitudinal Qualitative Interview”, *Qualitative Sociology*, 36: 189 – 208.
- Holland, Janet. 2007. Emotions and research, *International Journal of Social Research Methodology*, 10 (3): 195–209.
- Holland, Janet and Rachel Thomson. 2009. Gaining Perspective on Choice and Fate, *European Societies*, 11(3): 451–469.
- Hubbard, Gill, Backett-Milburn, Kathryn and Kemmer, Debbie. 2001. Working with emotion: Issues for the researcher in fieldwork and teamwork. *International Journal of Social Research Methodology*, 4 (2): 119–137.
- Huberman, Michael, Miles, Matthew. 1998. Data Management and Analysis Methods, u: N. Denzin and Y. Lincoln (ur.) *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*, London: SAGE, str. 179 – 211.
- Jeffrey, Craig. 2012. Geographies of Children and Youth II: Global Youth Agency, *Progress in Human Geography*, 36 (2): 245–253.
- Layder, Derek. 1998. *Sociological Practice: Linking Theory and Social Research*. London: Sage Publications.
- McLeod, Julie. 2003. Why We Interview Now: Reflexivity and Perspective in a Longitudinal Study, *International Journal of Social Research Methodology*, 6 (3): 201–12.
- McLeod, Julie, Thomson, Rachel. 2009. *Researching Social Change. Qualitative Approaches*. London: SAGE.
- McLeod, Julie, Yates, Lynn. 2006. *Making modern lives: Subjectivity, schooling and social change*. Albany: State University of New York Press.
- Neale, Bren, Flowerdew, Jenifer. 2003. Time, texture and childhood: The contours of longitudinal qualitative research, *International Journal of Social Research Methodology*, 6 (3): 189–99.
- Neale, Bren, Hanwood, Karen, Holland, Janet. 2012. Researching lives through time: An introduction to the Timescapes approach, *Qualitative Research*, 12 (1): 4–15.
- Nilsen, Ann, Brannen, Julia. 2002. „Theorising the individual-structure dynamic”, u: J. Brannen, S. Lewis, A. Nilsen and J. Smithson (ur.), *Young Europeans, Work and Family: Futures in Transition*, London: Routledge, str. 30–47.
- Plumridge, Libby, Thomson, Rachel. 2003. Longitudinal Qualitative Studies and the Reflexive Self, *International Journal of Social Research Methodology*, 6 (3): 213–222.
- Ryen, Anne. 2004. Ethical Issues, u: C. Seale et al. (ur.) *Qualitative Research Practice*, SAGE, str. 230–248.
- Saldana, Johnny. 2003. *Longitudinal Qualitative Research: Analyzing Change through Time*, Walnut Creek CA: AltaMira Press.
- Seale, Clive, Gobo, Gianpietro, Gubrium, Jaber, Silverman, David. 2004. Introduction: Inside Qualitative Research, u: C. Seale et al. (ur.) *Qualitative Research Practice*, London, SAGE, str. 1–13.

- Sheridan, Joanna, Chamberlain, Kerry, Dupuis, Ann. 2011. Timelining: Visualizing experience, *Qualitative Research*, 11 (5): 552–569.
- Thomson, Rachel. 2007. The Qualitative Longitudinal Case History: Practical, Methodological and Ethical Reflections, *Social Policy and Society*, 6 (4): 571–582.
- Thomson, Rachel, Holland, Janet. 2002. Imagined adulthood: Resources, plans and contradictions, *Gender and Education* 14 (4): 337–350.
- Thomson, Rachel, Holland, Janet. 2003. Hindsight, Foresight and Insight: The Challenges of Longitudinal Qualitative Research, *International Journal of Social Research Methodology*, 6 (3): 233–244.
- Thomson, Rachel, Holland, Janet. 2015. Critical Moments? The Importance of Timing in Young People's Narratives of Transition, u: Wynn, Joanna, Cahill, Helen (ur.) *Handbook of Children and Youth Studies*, New York: Springer Reference, str. 723–734
- Thomson, Rachel, Bell, Robert, Holland, Janet, Henderson, Sheila, McGrellis, Sheena, Sharpe, Sue. 2002. Critical Moments: Choice, Chance and Opportunity in Young People's Narratives of Transition, *Sociology*, 36 (2): 335–354.
- Thomson, Rachel, Holland, Janet, McGrellis, Sheena, Bell, Robert, Henderson, Sheila, Sharpe, Sue. 2004. Inventing Adulthoods: A Biographical Approach to Understanding Youth Citizenship, *Sociological Review* 52 (2): 218–239.
- Thomson, Rachel, Plumridge, Libby, Holland, Janet. 2003. Longitudinal qualitative research: a developing methodology, *International Journal of Social Research Methodology*, 6 (3): 185–87.
- Tomanovic, Smiljka. 2003. Capturing Change: Doing Research in a Society Undergoing Transformation, *International Journal of Social Research Methodology: Theory and Practice*, 6 (3): 267–271.
- Tomanović, Smiljka. 2004. Family Habitus as the Cultural Context of Childhood, *Childhood: A global journal of child research*, 11 (3): 339–360.
- Tomanović, Smiljka. 2010. *Odrastanje u Beogradu. Oblikovanje socijalnih biografija mladih u porodicama dva društvena sloja*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Tomanovic, Smiljka. 2012. Agency in the social biographies of young people in Belgrade, *Journal of Youth Studies*, 15 (5): 505–620.
- Tomanovic, Smiljka. 2019. Reconstructing Changes in Agency in the Young People's Social Biographies Through Longitudinal Qualitative Research, *Young: Journal of Nordic Youth Research*, 27(4): 355–372.
- Walker, R., Leisering L. 1998. New tools: towards a dynamic science of modern society, u: Leisering, L., Walker, R. (ur.) *The Dynamics of Modern Society. Poverty, Policy and Welfare*, Bristol: The Policy Press, str. 17–34.
- Walkerline, Valerie, Lucey, Helen and Melody, June. 2001. *Growing up Girl: Psycho-social Explorations of Gender and Class*. U.K: Palgrave.
- Warin, Jo. 2011. Ethical Mindfulness and Reflexivity: Managing a Research Relationship with Children and Young People in a 14-Year Qualitative Longitudinal Research (QLR) Study, *Qualitative Inquiry*, 17(9): 805–814.
- Wengraf, Tom. 2001. *Qualitative Research Interviewing: Biographic, Narrative and Semi-structured Method*, London: SAGE Publications.